

УДК 911.2

ДЕНИСИК Г.І., АНТОНЮК О.О.

БЕЛІГЕРАТИВНІ ЛАНДШАФТИ: СУТЬ, СУЧАСНИЙ СТАН, ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ

За час існування й активної діяльності людського суспільства на Землі відбулося майже 16 тисяч війн. Їх результат – не лише значні людські та матеріальні втрати, але й понівечені ландшафти. До цього часу збереглися різновікові, чисельні й своєрідні ландшафтні комплекси, формування яких пов'язано з воєнними діями: укріплені городища, оборонні вали і рови, кургани, окопи, вирви від вибухів, ДЗОТи й бліндажі; на десятки кілометрів простягаються оборонні рубижі. В Україні їх можна зустріти скрізь: в містах і селах та навколо них, на полях, луках і в лісах. Різниця лише в кількості, особливостях будови та ландшафтній структурі.

З кожним роком кількість ландшафтних комплексів воєнного походження зменшується, проте їх значення для пізнання історії розвитку не лише суспільства, але й природи зростає [6]. Разом з тим, серед антропогенних ландшафтів комплекси, сформовані в процесі воєнних дій, ландшафтознавцями досліджені недостатньо.

Детальніше вивчені стародавні городища, вали й кургани. Найбільше уваги їм приділили археологи та історики [1,4,9]. Городищами й оборонними валами, зокрема способами їх спорудження, цікавляться будівельники, архітектори та військові фахівці; залишками споруд та інших речей – фізики і навіть математики [3]. У другій половині ХХ ст. кургани, вали і городища стали об'єктом активних досліджень ґрунтознавців, ботаніків та зоологів.

З географів на ландшафтні комплекси воєнного походження вперше звернув увагу Ф.М. Мільков, але у 1973 році він не виділяв їх в окремий клас, а лише як “інші антропогенні комплекси” [10, ст. 133]. У 1977 році Ф.М. Мільков

запропонував виділити в структурі антропогенних ландшафтів окремих клас ландшафтів – белігеративних (від латинського *beligero* – вести війну) [11]. В подальшому опубліковано декілька статей воронезьких і тамбовських географів, присвячених загальній характеристиці белігеративних ландшафтів Середньоруської височини [8, 12].

В Україні дослідження белігеративних ландшафтів Поділля, а потім і Правобережної України розпочали географи Вінницького педуніверситету [5, 6, 7]. В результаті проведених досліджень у 90-х роках ХХ ст. була частково розроблена класифікація белігеративних ландшафтів, порушено питання їх раціонального використання та охорони. Проте це були лише фрагментарні дослідження, які не дають можливості всебічно пізнати белігеративні ландшафти, особливо на регіональному рівні й, відповідно, розробити заходи з їх оптимізації. Звідси й завдання, що вирішується у цьому дослідженні: в'яснити суть белігеративних ландшафтів, проаналізувати їх сучасний стан у межах окремо взятого регіону (Поділля) та частково розкрити специфічні особливості пізнання.

Про те, що ландшафтні комплекси воєнного походження досліджені недостатньо, свідчить відсутність єдиної думки щодо їх назви. Крім уже згаданої загальної назви “белігеративні ландшафти” відомі й інші :

- *військово – фортифікаційні* [12], крім того, що надто складно читається, відповідає лише окремій стадії – стадії ландшафтно-інженерної системи у розвитку ландшафтних комплексів воєнного походження; з іншого боку не кожний курган або групу курганів можна віднести до “військово-фортифікаційних” споруд;

- *військові, воєнні споруди* [3, 12] – це вузькоспеціалізована назва й використовується лише військовими здебільшого щодо діючих оборонних споруд;

- *військово – фортифікаційні* [8] – те ж, що й попередні й розглядаються не як ландшафтні комплекси, а як інженерні утвори спеціального призначення;

- *історико-археологічні комплекси* [9, 13] – ближче до істини, але не відображають їх походження, а лише історико-археологічне значення.

Є й інші назви, проте аналіз численних літературних джерел показує, що з ландшафтознавчого погляду найбільш вдалим і часто використовуваним є термін “белігеративні ландшафти”.

Белігеративні ландшафти Поділля характеризуються значною різноманітністю. Їх формування тут розпочалось в епоху ранньої бронзи (середина II тис. до н.е.) і завершилось в середині 40-х років ХХ століття. Польові ландшафтно-археологічні дослідження, аналіз літературних джерел дали можливість провести їх класифікацію, виділити та охарактеризувати типи місцевостей і урочищ. Розглянемо сучасний стан белігеративних ландшафтів на прикладі місцевостей оборонних комплексів.

Місцевості стародавніх оборонних комплексів представлені різновіковими белігеративними спорудами, створеними для захисту окремих поселень або регіонів. Укріплені городища, поселення, системи оборонних валів і ровів, інших захисних споруд зустрічаються скрізь в межах Правобережної України, особливо в лісостепу. Так, лише у Вінницькій області у 210 населених пунктах та їх околицях сьогодні існує 235 оборонних споруд. Белігеративні комплекси дали назви чисельним урочищам, хуторам, селам, інколи містам і навіть адміністративним районам. В ландшафтній структурі місцевостей стародавніх

оборонних споруд виділені своєрідні ландшафтні ділянки та урочища.

Ландшафтні ділянки укріплених поселень (УП). Це порівняно невеликі за площею (5-200 га) частини вододілів, схилів долин річок і балок, мисів, або окремі “гори”, горби і острови, оконтурені валами та ровами. В центральних районах Правобережної України та Придністров’ї вони відомі як “городище”, “городисько”, “городок”, в західних ще – “замчище”, “замок”.

У межах Поділля різновікові укріплені поселення зустрічаються часто, але розміщені вони нерівномірно. На зведеній археологічній карті Середнього Придністров’я позначено 124 поселення, які мають белігеративні комплекси; на Середньому Побужжі лише давньоруських городищ відомо 64 [13]. Але навіть в регіонах підвищеної концентрації укріплені поселення розміщені безсистемно. Переважають самотні городища приурочені до вододілів і схилів долин річок. Більшість з них знаходиться за межами сучасних поселень. Не кожне укріплене поселення відноситься до рангу ландшафтних ділянок [6]. Особливості їх сучасної ландшафтно-структури, збереженість, характер використання, площі і ряд інших показників дають можливість частину з них віднести до складних і навіть простих урочищ. Серед різноманітних типів урочищ, які визначають сучасну структуру белігеративних комплексів укріплених поселень, переважають оборонні вали, рови, ескарпи.

Характерні ландшафтні риси VII визначають урочища оборонних валів (ОВ). Завдяки їм городища іноді називають “валами”, “буртами”. Значні за площею VII оточені декількома лініями валів. На давньоруському городищі західніше хутору Плиснівське у Львівській області їх 8; по 4-5 валів оточують слов’янські та давньоруські городища на Середньому Побужжі та Придніпров’ї, але частіше тут зустрічаються 2-3 вали.

До оригінальних белігеративних комплексів Поділля відносяться Троянові вали. “На вершинах підвищення і паралельно течії Смотрича тягнеться довгий земляний вал, який досягає від 7 до 9 сажнів в ширину і біля сажня у висоту..., місцями вал сильно розораний, іноді навіть зовсім зникає, але невдовзі з’являється знову, досягаючи дуже значних розмірів” [2].

Згідно І.С. Винокуру [4], Троянові вали були створені черняхівськими племенами в I-II ст. н.е. і слугували засобом захисту від римлян за часів імператора Трояна (98-117 рр. н.е.), а значно пізніше (IV-V ст. н.е.) – від набігів кочівників, зокрема гуннської орди. На теперішній час Троянів вал, здебільшого, зруйнований. Добре збереглися невеликі, довжиною 250-400 м, ділянки в Борисівському лісі на північно-східній околиці с. Скульчівці Хмельницької області, біля с. Окопи Тернопільської області та в інших місцях. Його висота рідко досягає 2 м, в середньому 0,7-1,2 м, ширина біля підніжжя від 5-7 до 10-12 м. Ділянки, які збереглися, взяті під охорону, але поступово руйнуються.

У порівнянні з іншими антропогенними ландшафтами, процес дослідження белігеративних комплексів має свої особливості. Крім загальноприйнятих методик, він включає в себе:

- одночасний аналіз різних за суттю археологічних, історичних, інженерних, природничих (палеографічних, ґрунтознавчих, ботанічних та ін.) матеріалів, сконцентрованих іноді в одному-єдиному кургані;
- проведення спільних історико-ландшафтознавчих експедицій. Белігеративні ландшафтні комплекси, які сьогодні добре збереглися, взяті під охорону як археологічні або історичні пам’ятники. Їх комплексні дослідження

потребують спеціального дозволу і можуть бути проведені ландшафтознавцями лише разом з археологами або істориками;

- використання нетрадиційних для ландшафтознавства методів досліджень: археологічних (способи розкопок, збереження археологічних матеріалів), фізичних (радіовуглецевий аналіз залишків деревини, вугілля в валах, кісток, насіння), інженерних (споруди в курганах, укріплення в валах, кладка цегли) тощо та ландшафтознавчий аналіз їх даних.

Таким чином, белігеративні комплекси – городища, вали, кургани та інші пам'ятки мають комплексне значення для науки. Вони концентрують в собі історію певних періодів суспільства і відображають особливості формування сучасних природних умов конкретних регіонів. Їх археологічна, історична і культурна цінність вже давно не викликає сумнівів. Неменший інтерес, зокрема палеогеографічний, представляють кургани і вали для географів. Порівняння похованих під ними ґрунтів з сучасними, вивчення використаних під час спорудження курганів і валів матеріалів, дає цікаві відомості для палеогеографічних висновків.

В умовах суцільної розораності степу і плакорів лісостепу кургани і вали нерідко є єдиними носіями доагрикультурної рослинності, а їх травостій приймається до уваги при геоботанічному районуванні. Вони – останні притулки природної степової рослинності і, хоча сильно змінених, але степових асоціацій.

1. Археологія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 1. – 451с; 1971. – Т. 2. – 502 с.; 1975. – Т. 3. – 504 с.
2. Батюшков П.Н. Подолия. Историческое описание. – СПб, 1891. – С. 3-38.
3. Бугай А.С. Один із стародавніх оборонних рубижів на території Київщини //Укр. істор. журн. – 1971. - №1. – С. 18-21.
4. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. – Київ-Одеса: Вища школа, 1985. – 124 с.
5. Воловик В.М. Тафальні ландшафти //Ландшафт як основа науки. – Вінниця: Гіпаніс, 2000. – С. 197-199.
6. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
7. Денисик Г.І. Лісополе Ураїни. – Вінниця: Тезис, 2001. – 284 с.
8. Дудник Н.И. Природные ресурсы и ландшафты Тамбовской области. – Тамбов: ТПИ, 1980. – 142 с.
9. Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині і Поділлі //Археологія. – К.: Наук. думка, 1979. – №29. – С. 62-72.
10. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. – М.: Мысль, 1973. – 222 с.
11. Мильков Ф.Н. Антропогенное ландшафтоведение, предмет изучения и современное состояние // Вопросы географии. – М.: Мысль, 1977. – №10. – С. 11-27.
12. Федотов В.И. Техногенные ландшафты: теория, региональные структуры, практика. – Воронеж: ВГУ, 1985. – 189 с.
13. Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья // Советская археология. – 1961. – №3. – С. 187-201.

Considered problem of research of fortifications landscapes, essence is certain, optimum name, modern state of fortifications complexes – site of ancient settlement and defensive billows, the features of researches of fortifications landscapes of Podyllyya, partly considered possibilities of their optimization and guard, are shown.